

УДК 634.8

Попова М.М.,
аспірант* кафедри «Облік і аудит»
Харківського національного технічного університету
сільського господарства ім. П.Василенко

ВИНОГРАДНО-ВИНОРОБНИЙ КЛАСТЕР ЯК ПРОГРЕСИВНА МОДЕЛЬ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ – ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ В ХЕРСОНЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Popova M.M.,
graduate student, department of accounting and auditing
Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture

VITICULTURE AND WINE-MAKING CLUSTER AS A PROGRESSIVE MODEL OF INTEGRATED COMMUNITY – THEORETICAL FOUNDATIONS AND PERSPECTIVES OF CREATION IN KHERSON REGION

Постановка проблеми. Забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національної економіки є визначальним пріоритетом кожної держави, в тому числі України. Останнім часом відмічається загальне зниження рівня конкурентоспроможності української економіки на фоні політичної й економічної нестабільності та невизначеності. Розділяємо думку, що подолання подальшого падіння конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, в тому числі сільськогосподарського, можливо лише шляхом переведення його на інноваційну модель розвитку, побудови інтегрованої ринкової інфраструктури, яка б забезпечувала функціонування науки та підприємництва в одному збалансованому комплексі та сприяла підвищенню конкурентоздатності регіонів в ринкових умовах господарювання [1]. В світовій практиці, як показує досвід, оптимальною організаційною формою партнерства різних підприємств, що здатна забезпечити їх ефективний розвиток, сприяти зростанню конкурентоспроможності на регіональному та національному рівні, посиленню соціальної спрямованості, зростанню взаємозв'язків між різними суб'єктами господарювання, вважається кластер. Відтак, застосування світового досвіду кластерної концепції для відродження вітчизняного сільськогосподарського виробництва, в тому числі виноградарсько – виноробної галузі, підвищення ефективності інноваційного розвитку регіонів з метою досягнення високого рівня їх конкурентоспроможності є сьогоденні для України нагальним. Враховуючи недостатню опрацьованість теоретичних та практичних аспектів кластерної моделі в Україні для виноградарства та виноробства, визначена тема даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кластерна модель інноваційного розвитку національних економік знаходиться в полі зору вчених з кінця минулого століття, хоча перший суттєвий внесок в теорію кластерів зробив англійський економіст, засновник неокласичного напрямку в економічній науці А.Маршалл в своїй роботі «Принципи економічної науки» [2]. Безпосередньо ж термін «кластер» вперше з'явився в статті американського економіста Майкла Портера «Конкурентні переваги країн», де автор трактував теорію національної, державної та місцевої конкурентоспроможності в контексті світової економіки та відводив кластерам в цьому провідну роль [3]. Серед вітчизняних дослідників розвитку концепції кластерів як шляху до відродження виробництва на рівні регіонів та підвищення конкурентоспроможності окремих галузей та економіки країни в цілому присвячені наукові доробки як вчених - економістів з ім'ям в науці, так і дослідників-початківців: М.П. Войнаренко [4; 5], С.І. Соколенко [6], О.М. Ціхановської [7], А.В. Череп [8], О.М. Одінцова [9; 10] тощо. Проте в публікаціях цих авторів не розглядаються питання організації та функціонування саме виноградно-виноробного кластеру. Відтак, запропоновані науковцями підходи щодо розвитку кластерів в Україні можна запозичити для розробки концепції становлення кластерної моделі інтеграційного об'єднання підприємств галузі в виноградарських регіонах країни.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження кластерної моделі об'єднання підприємств виноградарсько-виноградної спеціалізації, як прогресивного напрямку підвищення конкурентоспроможності окремих галузей, регіонів та країни в цілому, узагальнення передумов для створення виноградно-виноробного кластеру в регіоні та виявлення чинників, що ускладнюють запровадження кластера.

* Науковий керівник: Маренич Т.Г. – д.е.н., професор

Досягнення поставленої мети зумовлює вирішення наступних завдань: дослідження теоретичних аспектів процесів формування регіональних кластерів, розгляд можливості та обґрунтування передумов створення виноградно-виноробного кластеру в Херсонській області, а також визначення комплексу заходів для успішної кластеризації виноградарсько-виноробної галузі Херсонщини.

Виклад основного матеріалу досліджень. Підвищення конкурентоспроможності національної економіки України в цілому, та аграрного виробництва як її важливої складової зокрема, в умовах глобалізації можливе лише за умови оперативного впровадження інновацій. Слід визнати, що на сьогодні інноваційна модель є єдиною прогресивною та перспективною моделлю розвитку агропромислового комплексу України. Це повною мірою стосується також і її виноградарсько-виноробної галузі, яка в умовах політичної та економічної невизначеності потребує якнайшвидшого реформування та виходу із кризового стану. Одним з найбільш прогресивних підходів до підвищення конкурентоспроможності виноградарсько-виноробної галузі АПК на сьогодні є створення кластерів, в межах яких відбувається об'єднання виробничих процесів з науково-інноваційною складовою. Підприємства, організації та установи, що входять до кластеру, співпрацюючи між собою, формують замкнутий технологічний цикл виробництва та реалізації висококонкурентної виноградно-виноробної продукції. При цьому переваги отримують всі учасники кластеру: виробники винограду, підприємства-розсадники, виробники засобів захисту рослин, переробні підприємства, підприємства торгівлі, фінансово-кредитні та страхові установи, маркетингово-консалтингові установи тощо.

Світовий досвід показує, що кластерні ініціативи – це новий вектор економічного зростання, саме в межах кластерів найбільш ефективно можна забезпечити високий рівень конкурентоспроможності підприємств – учасників кластеру та їх подальший розвиток на базі інновацій, а разом з цим і підвищення конкурентоспроможності окремого регіону та країни в цілому. Слід зазначити, що в зарубіжних країнах процеси кластеризації економіки набули значного поширення не тільки як засіб підвищення їх конкурентоспроможності, а й як механізм своєчасного реагування на кон'юнктуру ринків, зростання стабільності функціонування завдяки інтеграції конкурентних переваг суб'єктів економічної діяльності – учасників кластеру.

Кластер за М.Портером - це «сконцентровані за географічним принципом групи взаємозв'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації та торговельних об'єднань) в певних галузях, конкуруючих, але які, разом з тим, ведуть спільну роботу» [3]. Автор виділяє три основні особливості кластерних об'єднань підприємств:

- географічну локалізацію (за думкою автора масштаби кластера можуть коливатися від одного міста чи регіону до окремої країни або навіть декілька країн);
- взаємозв'язок між підприємствами (М.Портер вважає, що чим тісніший взаємозв'язок між підприємствами-учасниками кластеру, тим вищий рівень розвитку самого кластеру);
- технологічний взаємозв'язок галузей (в кластер об'єднуються підприємства різних галузей, технологічно пов'язані між собою: безпосередньо виробники продукції, постачальники супутніх продуктів та матеріалів, сервісних послуг, фінансові інституції тощо).

Україна вже має напрацьований досвід впровадження кластерів в різних галузях діяльності. Піонером кластеризації в країні стала Хмельницька область, де від започаткування кластерної моделі (1998 рік) було організовано такі кластери, як будівельний, швейний, туристичний, сільського туризму та кластер органічного землеробства тощо. На сьогодні географія кластерів в Україні досить розширена: Івано-Франківська область (кластери туризму та декоративного текстилю, народних художніх промислів), Черкаська область (кластери туристичний та транспортних перевезень), Житомирська область (кластер добування та переробки каменю), Харківська область (машинобудівний кластер), Рівненська область (кластер з деревообробки), Полтавська область (кластер з виробництва екологічно чистої продукції), Одеська область (винний кластер), Херсонська область (транспортно-логістичний кластер) тощо.

Слід зазначити, що хоча Україна і стала на шлях кластеризації економіки, все ж кластерна форма організації господарства ще не набула достатнього застосування та поширення. Також, на сьогодні все ще відсутні досконалі інвестиційно-інноваційні механізми формування та функціонування кластерів, недостатньо ефективними є фінансові механізми державного регулювання їх діяльності (цільове фінансування, надання субвенцій, субсидій, інші види фінансової допомоги тощо).

З метою визначення принципів формування державної політики щодо кластерного розвитку економіки урядом у 2008 році було розроблено проект «Концепції створення кластерів в Україні» (далі Концепція), в якому кластерний розвиток країни названо «однією з характерних ознак сучасної інноваційної економіки» [11]. Крім того, кластери представляють собою комбінацію конкуренції та кооперації таким чином, що об'єднання в одних сферах допомагають успішно вести конкурентну

боротьбу в інших. У країнах - членах ЄС кластеризація є однією з умов підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів та держави [11].

В «Концепції» надано таке визначення кластеру: «кластер являє собою групу географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній, постачальників обладнання, комплектувальних, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, вузів та інших організацій, взаємодоповнюючих один одного для досягнення конкретного господарського ефекту та посилюючих конкурентні досягнення окремих компаній і, відповідно, кластера в цілому» [11]. Тобто, однією з відмінних характеристик кластера серед інших організаційно-правових форм об'єднань підприємств є принцип територіального розміщення.

З огляду на вищезазначене визначення, суть виноградарсько-виноробного регіонального кластера полягає в об'єднанні зусиль споріднених підприємств, фінансових, дослідницьких, навчальних, торгових, структур та державних установ для забезпечення виробництва та реалізації виноградної та виноробної продукції, яка відповідає світовим стандартам. При цьому, учасники кластерного об'єднання зберігають економічну самостійність, отримуючи при цьому додаткові переваги від координації дій, спрямованих на підвищення ефективності кожного підприємства – учасника кластеру.

Світовим прикладом кластерного підходу до виноградарсько-виноробного виробництва є виноградарсько-виноробний кластер Бордо (Франція), а також Каліфорнійський кластер із виготовлення вина (США), який включає близько 680 винарень та кілька тисяч незалежних виноградарів. В Україні ж у свій час було розроблений Проект винного кластеру в Одеському регіоні. На відміну від Каліфорнійського, в Одеський кластер за проектом ввійшли лише близько 10 суб'єктів господарювання, що, як виявилось, є вкрай недостатнім для успішного функціонування кластеру та досягнення його основної мети – підвищення конкурентоспроможності галузі та регіону. Більш глибокий аналіз причин невдалого досвіду створення Одеського винного кластеру показав, що на момент формування кластеру в нього не ввійшли багато підприємств-потенційних постачальників сировини, за межами лишилися торговельні організації, фінансово-кредитні установи, тобто не було створено оптимальної кількості суб'єктів господарювання. Крім того, не вдалося залучити до участі в кластері наукові та освітянські установи, які на Одещині мають досить потужний потенціал, відтак фактично була відсутня інноваційна складова новостворюваного об'єднання. На нашу переконливу думку, основною причиною невдачі на початковому етапі створення Одеського винного кластеру, як і будь-якого іншого, є низька поінформованість щодо переваг, що несуть кластерні формування як для представників бізнесу, так і для місцевих органів державної влади, а також всіх суб'єктів господарювання – потенційних учасників кластеру.

Херсонська область до 2013 року займала 4 місце в рейтингу регіонів України за виробництвом виноградної продукції [12]. Слід зазначити, що в 2012 році більш ніж п'яту частину в територіальній структурі галузі за обсягами виноградної продукції займала АР Крим, отже в період політичної невизначеності інші регіони мають заповнити цю нішу в виноградарсько-виноробному сегменті агропромислового комплексу України.

На нашу думку, на Херсонщині є всі передумови для створення виноградно-виноробного кластеру, які можна сформулювати наступними блоками.

1) Вигідне географічне розташування та сприятливі природно-кліматичні умови: Херсонщина, зокрема Каховський район, де знаходяться виноградні плантації одного з найпотужніших виноробних підприємств повного циклу – ПАТ «Дім марочних коньяків «Таврія», знаходиться на 46 паралелі, тобто на одній паралелі з батьківщиною коньяку – французьким містом Коньяк. Ґрунти та клімат Херсонщини ідеально придатні для вирощування винограду – як столового, для споживання у сирому вигляді, так і технічного, як сировини для потреб виноробства;

2) Наявність в регіоні достатньої кількості площ виноградників (табл.1) та виноградарсько-виноробних підприємств (близько 20, з яких успішно працюють на сьогоднішній день 5-6). Ілюстрація порівняння темпів зростання (зменшення) площ виноградних плантацій по Україні та по Херсонській області представлена на рис. 1, з якого видно, що у 2004 та 2005 роках Херсонська область мала зростання площ виноградників при середньому зниженні по Україні; у 2008 р. – значний темп зростання при його відсутності по Україні; у 2011 р. темп зростання площ виноградних плантацій в Херсонській області перевищив середні показники по Україні. Це свідчить про наявний, але до кінця не реалізований потенціал Херсонщини в питанні розбудови виноградарської галузі регіону.

3) Достатній рівень конкурентоспроможності виноградарсько-виноробної продукції регіону. Дані табл. 1 свідчать, що натуральні показники урожайності винограду по Херсонській області в динаміці з 2003 року майже завжди, за винятком хіба що 2006 року, коли Херсонська область зазнала потужної посухи, перевищували середні значення по Україні. Крім того, темпи росту урожайності винограду в Херсонській області, обраховані за ланцюговим методом, також вищі, ніж в середньому по Україні.

Таблиця 1

Розрахунок показників абсолютного приросту та темпів зростання (зниження) площ виноградників, урожайності та валового збору винограду ланцюговим методом

Рік	Площі виноградників в плодоносному віці			Урожайність			Валовий збір		
	Всього, тис.га	Абсолютний приріст	темп зростання ланцюговий %	з 1 га, ц	Абсолютний приріст	темп зростання ланцюговий %	Всього, тис.т	Абсолютний приріст	темп зростання ланцюговий %
Україна, всього									
2003	86			9,0			504,9		
2004	83	-3	96,5	5,2	-13,8	76,6	374,0	-130,9	74,1
2005	81	-2	97,6	4,9	9,7	121,5	442,6	68,6	118,3
2006	76	-5	93,8	9,7	-15,2	72,3	300,9	-141,7	68,0
2007	71	-5	93,7	0,5	10,8	127,2	359,7	58,8	119,5
2008	71	0	100	8,6	8,1	116,0	415,3	55,6	115,4
2009	71	0	100	6,0	7,4	112,6	468,7	53,4	112,9
2010	68	-3	95,8	0,3	-5,7	91,4	407,9	-60,8	87,0
2011	69	1	101,5	5,5	15,2	125,2	521,9	114,0	127,9
2012	68	-1	98,6	7,2	-8,3	89,0	456,0	-65,9	87,4
Херсонська область									
2003	5,2			4,6			28,3		
2004	5,4	0,2	103,8	4,0	-0,6	98,9	29,1	0,8	102,8
2005	5,5	0,1	101,9	5,4	11,4	121,1	36,1	7	124,1
2006	4,3	-1,2	78,2	8,4	-47,0	28,1	8,0	-28,1	22,2
2007	3,4	-0,9	79,1	8,4	40,0	317,4	19,8	11,8	247,5
2008	5,1	1,7	150	2,3	23,9	140,9	41,7	21,9	210,6
2009	5,0	-0,1	98,0	3,0	0,7	100,9	40,9	-0,8	98,1
2010	4,5	-0,5	90,0	5,4	-17,6	78,8	29,3	-11,6	71,6
2011	5,4	0,9	120,0	4,4	29,0	144,3	51,3	22	175,1
2012							39,4	-11,9	76,8

Джерело: самостійно розраховано автором на підставі офіційних статистичних даних [12; 13]

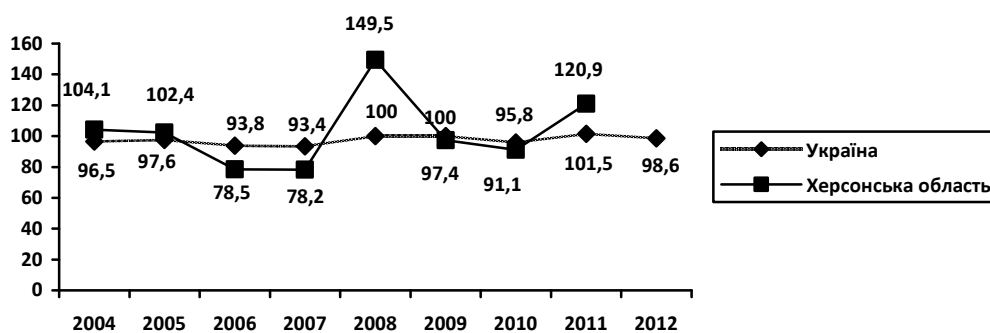

Рис. 1. Динаміка темпів зростання (зменшення) площ виноградних плантацій по Україні та по Херсонській області, %

Джерело: [12]

Позитивну картину спостерігаємо і щодо порівняння темпів зростання обсягів виробництва винограду в Україні та Херсонській області, обрахованих за ланцюговим методом в динаміці за ряд років (табл. 1).

Щодо виробництва виноматеріалів, слід зазначити, що в 2013 році Херсонщина досягла найбільший приріст обсягів виробництва виноматеріалів в порівнянні з попереднім роком серед

виноградарсько - виноробних регіонів України, а саме 66,6%. Для порівняння: по Одеській області цей показник становив 28,4%, по Миколаївській – 34,3%, в середньому по Україні – 22,6% [14].

При цьому, найбільшу питому вагу (більше 60%) в структурі виноробства Херсонщини займає виробництво виноматеріалів для виготовлення коньяків (в Одеській області - 14,9%, Миколаївській - 2,1%, тощо) [14]. Відтак, в умовах, коли такий вагомий регіон виноробства, як АР Крим на сьогодні визнано вільною економічною зоною, Херсонщина на невизначений час може стати основним українським виробником коньячної продукції. Це покладає на регіон додаткові навантаження та підсилює актуальність визначення шляхів підвищення ефективності та конкурентоспроможності виноградарсько-виноробної галузі, одним з яких, на нашу думку, є кластеризація галузі. Проведений нами аналіз свідчить, що в 2013 році обсяги виробництва виноматеріалів по регіону вже значно нарощені в порівнянні з 2012 роком по всіх видах виноматеріалів: по шампанським та ігристим винам – більш ніж в 2 рази, коньячним – на 76,1%, для випуску столових вин – на 18,7% тощо [14].

4) Наявність в регіоні вищого навчального закладу аграрного спрямування та системи закладів професійної освіти, які потенційно могли б забезпечити навчання професійних кадрів різних рівнів для потреб виноградарсько-виноробних підприємств – учасників кластеру.

5) Функціонування в Херсонській області підприємства, що спеціалізується на виробництві саджанців для виноградарства – радгоспу-заводу «Білозерський», який на взаємовигідних умовах міг би бути залученим до участі в кластері. Слід зазначити, що розсадництво для потреб виноградарства в Україні знаходиться в кризовому стані, і наявність такого підприємства в регіоні є суттєвою перевагою.

6) Наявність в області значної кількості фінансово-кредитних установ (банків, кредитних спілок тощо).

7) Зацікавленість органів державної влади у кластерній моделі розвитку економіки регіону. На виконання програми «Херсонщина – регіон екологічних технологій та нових економічних моделей», розрахованої до 2017 року, в 2011 році в регіоні взято курс на успішну кластеризацію та її інноваційну направленість. На сьогодні Херсонська область вже має досвід існування транспортно-логістичного кластеру «Південні ворота України», кластеру сільського зеленого туризму «Зелені хутори Таврії» тощо, а отже потенційно готова до подальшого розвитку кластерних ініціатив в області.

Маючи всі передумови та серйозний потенціал для розвитку виноробства та виноградарства Херсонського регіону на основі кластерного підходу, слід сказати і про загальні для всіх регіонів, в тому числі Херсонщини, чинники, що ускладнюють успішне впровадження кластерної моделі виноградно-виноробного виробництва:

- обережне ставлення успішних, крупних, стабільних підприємств- лідерів до ідеї кластеризації – часто має місце небажання змінювати напрацьовані схеми виготовлення продукції на експорт взаємін спрямованості виробництва на потреби внутрішнього ринку, при потенційному, а не реальному попиті на продукцію;

- загальна стійка налаштованість підприємців на ведення бізнесу одноосібно, недовіра до нових підходів в організації діяльності підприємств, бажання працювати «по накатаному»;

- низька поінформованість підприємств, приватних підприємців регіону, які мають різні напрямки діяльності та могли б бути корисними учасниками виноградарсько-виноробного кластеру про суть процесу кластеризації, саме поняття, умови функціонування та переваги кластерних об'єднань в порівнянні з іншими інтегрованими корпоративними структурами, зокрема, такими як асоціація, корпорація, консорціум, концерн тощо;

- слабка мотивація підприємств, організацій, установ до участі в кластері, недостатнє поширення позитивного досвіду діяльності подібних кластерних об'єднань в інших регіонах та країнах; практично відсутність позитивного досвіду виноградно-виноробних кластерів в Україні;

- роз'єднаність і слабка взаємодія між виноградарсько-виноробними підприємствами регіону;

- різниця в формах власності підприємств-потенційних учасників кластеру, що в подальшому може призвести до непорозуміння в юридичних питаннях;

- пасивність наукових та освітянських установ щодо участі в кластері, нерозуміння власних переваг та вигід від такої участі;

- недостатній рівень взаємної довіри між підприємствами-потенційними учасниками виноградарсько-виноробного кластеру та органами місцевої влади;

- неповна визначеність законодавчої та нормативної бази, яка має стимулювати та регулювати діяльність кластерів; відсутність механізму повномасштабної державної підтримки процесів формування кластерних об'єднань підприємств;

- відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційної непривабливістю регіону.

Крім того, погоджуємось з думкою Д.В. Завадської, що розвиток виноградно - виноробних кластерів в різних регіонах України, і в Херсонській області в тому числі, сьогодні обмежує низка таких чинників, як низька кваліфікація робочої сили, незадовільний рівень її відтворення, нестача доступного капіталу, слабкість технологій, недосконалі громадські інститути тощо. Крім того, процеси

кластеризації послаблюються періодичним посиленням податкового тиску на галузь, недосконалістю механізму її державної підтримки, обмеженням доступу до кредитних та інвестиційних ресурсів [15].

З огляду на все вищесказане, для успішного створення виноградно-виноробного кластеру в Херсонській області, на нашу думку, необхідно впровадження цілого комплексу заходів, які свого часу були теоретично прописані в «Концепції створення кластерів в Україні» та на сучасному етапі розвитку процесу кластеризації не втратили своєї актуальності. Головними з них вважаємо внесення змін до законодавства щодо чіткого визначення поняття "кластер", приведення всієї нормативно-правової бази щодо кластеризації у відповідність до діючого законодавства з урахуванням вимог часу. І паралельно з цим необхідно розгорнути проведення широкомасштабної інформаційної компанії серед потенційних учасників та заінтересованих осіб щодо роз'яснення конкурентних переваг кластерних об'єднань в нових умовах господарювання.

Висновки з даного дослідження. Функціонування агропромислового комплексу, як того вимагає час, сьогодні має бути трансформоване з урахуванням вимог сучасних механізмів ринкового господарювання. Таку трансформацію, на нашу думку, доцільно проводити на базі кластерної моделі, яка вже досить успішно апробована в різних країнах світу та довела свої переваги. Відтак, розвиток кластерних ініціатив в агропромисловому комплексі є одним з визначальних завдань для держави. Формування сучасної, науково обґрунтованої стратегії розвитку аграрних кластерів в Україні, адаптація інструментів кластеризації до сучасних вітчизняних економічних і юридичних умов з урахуванням інноваційного потенціалу окремих регіонів та економіки України в цілому з огляду на національні інтереси та світові тенденції глобалізації сьогодні мають бути першочерговими питаннями аграрної політики. З метою покращення концептуальних економічних та методологічних знань про кластери, їх розвиток та управління, необхідно якнайшвидше удосконалити законодавчу базу на національному рівні та сформувати національну кластерну стратегію як основу для підвищення конкурентоздатної економіки держави.

Незважаючи на те, що Україна вже має позитивний досвід кластерних об'єднань підприємств в різних галузях виробництва, в тому числі сільському господарстві, процес кластеризації аграрного виробництва в країні розвивається ще повільно. На нашу думку, в Херсонській області є всі передумови для створення виноградно-виноробного кластеру на базі діючих передових виноградарських, виноробних підприємств, з залученням підприємств допоміжних виробництв, зокрема розсадницького, фінансових установ, закладів освіти, що задасть вектор на розбудову економічної конкурентоспроможності регіону задля поліпшення його економічного становища. Функціонування такого кластеру буде сприяти підвищенню рейтингу регіону, даючи можливість створювати нові робочі місця, вирішувати питання працевлаштування населення, в тому числі молодих спеціалістів після навчання в вищих навчальних та інших закладах освіти, розвивати інфраструктуру, забезпечувати наповнення місцевого бюджету.

Впровадження стратегій місцевого економічного розвитку з використанням кластерної моделі, зокрема створення виноградно-виноробного кластеру в Херсонській області спрямоване безпосередньо на підвищення економічної ефективності зазначеної галузі, конкурентоспроможності регіону та економіки України в цілому.

Література

1. Продіус І.П. Кластерна модель розвитку винної галузі [Електронний ресурс] / Продіус І.П., Бровкова О.Б., Адирова Т.І. – Режим доступу: <http://economics.opu.ua/files/archive/2012/No3-4/218-222.pdf> С. 218-222
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. Книга четвертая. Организация производства (продолжение). Концентрация специализированных производств в отдельных районах [Электронный ресурс] / А. Маршалл. – Режим доступа: http://www.gumfak.ru/econom_html/marshall/marsh31.shtml
3. Портер М.Е. Конкуренция: учеб. пособие: пер. с англ. / М.Е.Портер. – М. : Изд. Дом «Вильямс», 2000. – 205 с.
4. Войнаренко М. Концепція кластерів до відродження виробництва на регіональному рівні / М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 29-33.
5. Войнаренко М. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів / М. Войнаренко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 27-30.
6. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці: монографія / С.І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 847 с.
7. Ціхановська О.М. Кластеризація як новий методичний механізм розвитку сільських територій / О.М. Ціхановська // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 153-155.
8. Череп А.В. Роль державних органів влади у формуванні кластерів та їх вплив на розвиток регіонів / А.В. Череп // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – 2010. – № 94. – С. 146-153.
9. Одінцов О.М. Теоретичні засади формування кластерів підприємств агропромислового комплексу / О.М. Одінцов // Агросвіт. – 2012. – № 9. – С. 7-10.
10. Одінцов О.М. Кластерна основа економічного розвитку підприємств АПК / О.М. Одінцов // Агросвіт. – 2012. – № 14. – С. 25-29.

11. Концепції створення кластерів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://biznes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=499&Itemid=33
12. Статистичний щорічник України за 2012 рік. Державна служба статистики України за 2012 рік. / за ред. Осауленко О.Г. – К. – 2013, с. 151, 161, 163.
13. Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду. Збір урожаю сільськогосподарських культур у 2003–2011 роках у розрізі районів. Статистичний бюлетень. Головне управління статистики в Херсонській області. – Х. – 2012.
14. Переробка винограду та виробництво виноматеріалів у 2013 році. Експрес – випуск № 06.2 – 14/5 – 14 від 14.01.2014 р. Державна служба статистики України.
15. Завадська Д.В. Економічна кластеризація: сутність, проблеми та перспективи розвитку в Україні / Д.В. Завадська // Вісник соціально-економічних досліджень . – 2012. – випуск 1 (44). – С. 187-195.

References

1. Prodius I.P., Brovkova O.B., Adyrova T.I. "The cluster model of development of the wine industry", available at: <http://economics.opu.ua/files/archive/2012/No3-4/218-222.pdf> S. 218-222
2. Marshall, A. "Principles of economic science. Book Four. Organization of production (continued). The concentration of specialized production in selected areas", available at: http://www.gumfak.ru/econom_html/marshall/marsh31.shtml
3. Porter, M. Ye. (2000), *Konkurentsija* [Competition], tutorial, Izd. dom «Vylyams», Moscow, Russia, 205 p.
4. Voinarenko, M. (2000), "The concept of clusters for the revival of production at the regional level", *Ekonomist*, no. 1, pp. 29-33.
5. Voinarenko, M. (2008), "Clusters as growth poles of competitiveness of regions", *Ekonomist*, no.10, pp. 27-30
6. Sokolenko, S.I. (2004), *Klasteri v hlobalnii ekonomitsi* [Clusters in a global economy], monograph, Lohos, Kyiv, Ukraine, 847 p.
7. Tsikhanovska, O.M. (2007), "Clustering as a new methodical mechanism of rural development", *Ekonomika APK*, no. 5, pp. 153-155.
8. Cherep, A.V. (2010), "The role of public authorities in the formation of clusters and their impact on development of regions", *Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*, no. 94. – S. 146-153.
9. Odintsov, O.M. (2012), "The theoretical bases of formation of clusters enterprises of agroindustrial complex", *Ahrosvit*, no. 9, pp. 7-10.
10. Odintsov, O.M. (2012), "Cluster basis of economic development of enterprises AIC", *Ahrosvit*, no. 14, pp. 25-29.
11. Concept of the establishment of clusters in Ukraine, available at: http://biznes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=499&Itemid=33
12. State Statistics Service of Ukraine (2013), *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2012], Kyiv.
13. Statistical Bulletin (2012), *Zbir urozhaiu silskohospodarskykh kultur, plodiv, iahid ta vynohradu. Zbir urozhaiu silskohospodarskykh kultur u 2003 – 2011 rokakh u rozrizi raioniv*. [Harvesting crops, fruits, berries and grapes. Harvesting crops in 2003 - 2011 years in terms of area.], Kherson: Holovne upravlinnia statystyky v Khersonskii oblasti.
14. State Statistics Service of Ukraine (2014), "Pererobka vynohradu ta vyrobnytstvo vynomaterialiv u 2013 rotsi" [Grapes and producing wine in 2013]. *Ekspres-vypusk № 06. 2-14/5-14 vid 14. 01. 2014 r. 4.*
15. Zavadzka, D.V. (2012), "Economic clustering: essence, problems and prospects of development in Ukraine", *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, issue 1 (44), pp. 187-195.